

KS. JERZY MISIUREK

ANTYTRYNITARYZM W POLSCE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI WIEKU

Wiek XVI zaznaczył się w dziejach Europy ruchami i wojnami religijnymi, które doprowadziły do rozbicia jej jedności. W wyniku reformacji, obok Kościoła katolickiego, powstały Kościoły protestanckie: luterański, reformowany (kalwiński) i anglikański (w sprawowaniu kultu i organizacji najbliższy katolickiemu), a także wiele sekt i wspólnot religijnych. Uznawały one Biblię za bezpośredni wzorzec dany ludziom przez Boga, ale odrzucały związek z Kościołem zachodnim, uznającym za swą widzialną głowę biskupa Rzymu — papieża. Nowe Kościoły i wspólnoty sądziły, że „stary” Kościół, akcentując autorytet nauczycielskiego urzędu, odstąpił od wytycznych Biblii i zdradził wiarę chrześcijańską. Reformatorzy byli przekonani, że Bóg wymaga innego niż rzymski Kościół, opartego przede wszystkim na Biblii.

Z ducha reformacji wywodzi się także antytrynitaryzm, którego szczególny rozwój przypadł na drugą połowę XVI stulecia. W Polsce antytrynitaryzm reprezentowany był przede wszystkim przez uformowany w latach 1562-1565 ruch braci polskich, zwanych najczęściej arianami.

1. ANTYTRYNITARYZM W KRAJACH EUROPEJSKICH POZA POLSKĄ

Pewne tendencje antytrynitarne przejawiały się przede wszystkim u reformatorów XVI w. Tak np. Marcin Luter, przeciwstawiając się przyjętej w Kościele terminologii „homousios”¹ głosił, że słowa „Trójca” nie ma w Piśmie św. i jest ono tylko „ludzkim wymysłem”, stąd zalecał on posługiwanie się terminem „Bóg”, nie zaś „Trójca”². Natomiast Jan Kalwin,

¹ „Magnus igitur Lutherus contra Jacobum Latomum scribens: anima mea, inquit, odit hoc verbum homousios [...] non solum nomen homousios, sed etiam nomen Trinitatis Lutero displicuit” (R. Bellarmin. *Disputationes de controversiis christianae fidei*. T. 1. Moguntiae 1842 s. 359).

² Zwrócił na to uwagę m. in. S. Wiśniowski, przedstawiciel dyteistów w łonie braci polskich, który w swym dziele *Okazanie sfalszowania i wyznanie prawdziwej nauki* (Kraków 1572 k. E₄) przytoczył słowa Lutera: „Vocula haec Trinitas nusquam

który w 1553 r. nakazał spalenie Michała Serweta (Miguel de Serveto) za odrzucenie przez niego dogmatu Trójcy Świętej, Janowe „Logos” tłumaczył przez „Sermo”, a o nicejskim symbolu wiary wyrażał się w sposób lekceważący³. Uważał on również, że Syn Boży nie może być nazywany Stworzycielem świata na równi z Ojcem, który udzielił Mu władzy sądenia i odpuszczania grzechów. Po sądzie ostatecznym Chrystus przekaże Ojcu wszystko, co od Niego otrzymał, aby Bóg był „wszystkim we wszystkich”⁴. W ten sposób podkreślił Kalwin nietrwałość unii hipostatycznej. Również Ulrich Zwingli akcentował głównie człowieczeństwo Chrystusa, którego stawiał za wzór postępowania, mniej zaś nauczał o Jego bóstwie. Odrzucał on jednocześnie katolicką naukę o „communicatio idiomatum”, co przejęli następnie bracia polscy⁵.

Za ojca XVI-wiecznego antytrynitaryzmu jest uważany Serwet, autor *De Trinitate erroribus libri septem* (Strasburg 1531), *Dialogorum de Trinitate libri due* (Strasburg 1532) i *Christianismi restitutio* (Lyon 1553). Uważając Biblię za jedyny i ostateczny autorytet w teologii głosił, że określenia: Trójca, substancja i esencja są tylko ludzkim wymysłem, wprowadzonym przez Greków do doktryny chrześcijańskiej. Nie można zatem udowodnić na podstawie Pisma św. nauki o jednym Bogu w trzech osobach. Ci, którzy opowiadają się za taką nauką są — zdaniem Serweta — ateistami⁶, gdyż wiara w Trójcę Świętą odbiera im prawdziwego Boga i wprowadza *quaternitatem deorum* — cztery boskie istnienia. W związku z tym Serwet nauczał, że Chrystus jest człowiekiem, który został obdarzony przez Boga mocą czynienia cudów. Będąc cudownie zrodzony z Maryi jest Synem Bożym i równocześnie Bogiem, choć nie z natury, ale z łaski Boga. Duch Święty natomiast jest — według poglądów Serweta — mocą Bożą dla naszego uświęcenia. W późniejszym czasie Serwet złągodził nieco swoje poglądy, zaznaczając, że przyjmuje przedwieczne istnienie Logosu⁷.

Nauka Serweta zawarta w jego dziełach wpłynęła na dalszy rozwój antytrynitaryzmu w XVI w. Jego dzieła znalazły szeroki wydźwięk naj-

in Divinis Scripturis reperitur. Ceterum humanitas, tantummodo inventa, unde omnino etiam frigide sonat, ac multo praestabilius foret si Deus potius quam Trinitas dicatur (Lutherus in Postilla maiori Dominica Trinitat., fol. 282)”.

³ Por. E. M. Wilbur. *Our Unitarian Heritage*. Boston 1925 s. 40. Według świadectwa S. Wiśniowskiego (*Okazanie sfalszowania i wyznanie prawdziwej nauki* k. F) Kalwin mówił, że wezwanie „Święta Trójco jedyny Boże, zmiłuj się nad nami, jemu się nie podoba, a koniecznie sprośne to jest”.

⁴ J. Calvin. *Institutio christianae religionis*. Lib. II cap. 16-17 Ed A. Tholuck. Berolini 1834 s. 326-347.

⁵ O. Chadwick. *The Reformation*. Cambridge 1973 s. 79.

⁶ „Athei vere sunt trinitarii omnes” (*Christianismi restitutio*. Lyon 1553 s. 31).

⁷ Wydaje się jednak, że nie uznawał on istnienia odrębnego hipostatycznego Logosu.

pierw we Włoszech i zaniepokoiły nawet Melanchtona. Wielu historyków antytrynitaryzmu, jak Andrzej Wiszowaty⁸, Stanisław Lubieniecki⁹ i Friedrich Bock¹⁰ odnotowuje, że na terenie Republiki Weneckiej, a zwłaszcza w Vicenza gromadzili się ok. 1546 r. zwolennicy antytrynitaryzmu, którzy komentowali dzieła Serweta¹¹. Jednym z uczestników zebrań był Leliusz Socyn, nauczyciel swego bratanka Fausta. Wykrycie ok. 1555 r. wolnomyślicielskich poglądów przez inkwizycję spowodowało rozproszenie się uczestników zebrań po różnych krajach europejskich, przy czym początkowo ich siedzibą stała się Genewa, a następnie — w czasie działalności reformatorskiej Jana Kalwina — Węgry lub Polska.

Earl Morse Wilbur, a także Stanisław Dunin-Borkowski wysunęli przypuszczenie, że niektóre gminy anabaptystyczne zwłaszcza we Włoszech wyznawały antytrynitaryzm. Przypuszczenie to potwierdza światectwo ewangelickiego bpa Jana Wiganda, który streszczając i zwalczając ich doktrynę o Chrystusie zaznaczył, że według nich Chrystus nie jest prawdziwym i przedwiecznym Bogiem, mającym wraz z Ojcem i Duchem Świętym jedną i niepodzielną istotę¹². Choć głosili, że jest Bogiem i prawdziwym człowiekiem, złożonym z duszy i ciała, to jednak sądzili, że Chrystus nie przyjął ciała z Maryi, lecz z „substancji Ojca”. Nie ma On dwu natur, jednej z Ojca i drugiej z Maryi, gdyż o tym nie uczył, ani On ani Jego apostołowie¹³. Nic więc dziwnego, że zjazd anabaptystyczny w Wenecji w 1550 r.¹⁴ przyjął zasadę, że Chrystus nie był Bogiem, lecz tylko człowiekiem zrodzonym z Józefa i Maryi, obdarzonym mocą Bożą¹⁵.

Szczególną rolę w krzewieniu antytrynitaryzmu odegrał włoski myśliciel Jerzy Biandrata (Blandrata), w latach 1540-1544 lekarz nadworny królowej Bony, a następnie do 1552 r. królowej węgierskiej Izabeli. W Genewie w 1556 r. Biandrata opowiedział się za kalwinizmem, ale w dyskusjach z Kalwinem podważył dogmat Trójcy Świętej. W wyniku

⁸ *Narratio compendiosa*. W: Ch. Sandius. *Bibliotheca Antitrinitariorum*. Freistadii 1684 s. 209.

⁹ *Historia Reformationis Polonicae*. Freistadii 1685 s. 38 n.

¹⁰ *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum*. T. 2. Lipsiae 1776 s. 395 n.

¹¹ Por. K. Benrath. *Reformation in Venedig*. Halle 1886 s. 80. Por. także K. Górski. *Grzegorz Paweł z Brzezina*. Kraków 1926 s. 46. E. M. Wilbur, choć nie zaprzecza samej możliwości takich spotkań, to jednak nie przypisuje im większego znaczenia. Por. *A History of Unitarianism, Socinianism and its Antecedens*. Cambridge 1946 s. 71, 80.

¹² J. Wigand. *De Anabaptismo*. Lipsiae 1582 s. 2.

¹³ Tamże s. 4.

¹⁴ W. Gastpary nazywa ten zjazd „soborem nowochrześciców” (*Historia Kościoła. Okres nowożytny*. Warszawa 1975 s. 102).

¹⁵ Wilbur. *Our Unitarian Heritage* s. 67 n. Por. także: Benrath, jw. s. 80.

tego musiał opuścić Szwajcarię. W 1558 r. przybył do Polski, gdzie w 1560 r. został seniorem zborów małopolskich, a w 1562 r. przeniósł się na stałe do Siedmiogrodu na dwór księcia Jana Zygmunta Zapolyi. Propagowaniu idei antytrynitaryzmu poświęcił Biandrata m.in. traktat *De vera et falsa unius Dei Filii et Spiritus Sancti cognitione* (Alba Julia 1568) oraz *Antithesis Pseudo-Christi cum vero illo ex Maria nato* (Alba Julia 1568). W dziełach tych zaprzeczał on preegzystencji Chrystusa jako Syna Bożego współistotnego Ojcu, choć akcentował Jego poczęcie z Ducha Świętego w sposób nadprzyrodzony. Jednocześnie też Chrystusa przedwiecznego przeciwstawiał Chrystusowi-człowiekowi, synowi Maryi¹⁶. Obok niego przedstawicielami włoskiego antytrynitaryzmu byli m.in. Bernardo Ochino, Jan Paweł Alciati, Francesco Niger, Mateusz Gribaldi, Walenty Gentile i prawdopodobnie Franciszek Lismanino oraz Franciszek Stancar¹⁷.

Na Węgrzech do przedstawicieli antytrynitaryzmu w XVI w. należał m.in. Tomasz Aran, będący prawdopodobnie pod wpływem Stankara, i Łukasz z Eger (Egri, Agriensis), związany z kolei z Franciszkiem Davidisem. Na synodzie ewangelickim w Koszycach w 1568 r. Egri wygłosił pogląd, że Bogiem jest tylko Ojciec, natomiast Chrystus nie jest przedwiecznym Synem Bożym i nie pochodzi z substancji Ojca, zaś Duch Święty jest bezosobową Bożą mocą¹⁸. Przedwieczności Chrystusa i Jego bóstwa zaprzeczał również Jan Trombitas z Nagymaros k. Budapesztu, działający w Trnawie na Słowacji. Obok unitaryzmu propagował on nonadorantyzm, którego zwolennikiem był reformator siedmiogrodzki Davidis. Pod wpływem Biandraty oraz lektury dzieł antytrynitarских Davidis opowiedział się za unitaryzmem. W 1578 r. popadł on w konflikt z Biandratą i oskarżony przezeń o herezję został skazany na dożywotnie więzienie¹⁹. Również król Jan Zygmunt Zapolya (zm. 1571), wnuk króla polskiego Zygmunta I Starego, był zwolennikiem antytrynitaryzmu i pod koniec swego panowania od 1568 r. popierał na Węgrzech Davidisa²⁰.

Warto zaznaczyć, że w XVI w. niektórzy bracia czescy, zwłaszcza z tzw. małej partii powstałej ok. 1494 r., wyznawali antytrynitaryzm. Tak np. osiadły po 1524 r. w Letowicach na środkowych Morawach Jan Kalenc w jednym ze swoich traktatów nauczał o Chrystusie jako człowieku

¹⁶ Por. M. Wajsblum. *O genezę antytrynitaryzmu polskiego*. „Reformacja w Polsce” 6:1934 s. 78-90.

¹⁷ Por. D. Cantimori. *Eretici Italiani del Cinquecento*. Firenze 1939.

¹⁸ Por. E. M. Wilbur. *A History of Unitarianism in Transylvania, England and America*. Cambridge 1952 s. 33 n.

¹⁹ K. Dobrowolski. *Nieznana kronika ariańska*. „Reformacja w Polsce” 4:1926 s. 167. Por. także: H. Fodor. *Ferenc Dávid, der Apostel der religiösen Duldung*. „Archiv für Kulturgeschichte” 36:1954 s. 18-29.

²⁰ Wilbur. *Our Unitarian Heritage* s. 224.

zrodzonym z Maryi, choć równocześnie uważał Go za przedwiecznego Syna Bożego, który jednak wszystko otrzymał od swego Ojca. Duch Święty według niego to bezosobowa moc jedyne Boga. W. Urban²¹ dopatruje się antytrynitaryzmu u anabaptystów z okolic Spisza, głównie z Lewoczy i Svedlaru, gdzie Andrzej Fischer²² w 1529 r. organizował tajne zebrania zwolenników reformacji, na których mówiono o Chrystusie jako tylko człowieku. Ponadto przeciwnikami dogmatu Trójcy Świętej, w szczególności zaś bóstwa Chrystusa, byli niektórzy duchowni utrakwistyczni na Morawach, wśród nich Mateusz Křižanovský (Křižkovsky), Łukasz Delfin (z Dubicka), Polak z pochodzenia, działający od 1557 r. na Morawach, zwolennik unitaryzmu zbliżonego do Szymona Budnego²³, Paweł Kyrmezer i część mieszkańców Kutnej Hory. W 1576 r. zgodnie z relacją bpa Jana Mezouna Teleckiego antytrynitarze mieszkali w stolicy Moraw — Ołumuńcu²⁴.

2. GENEZA ANTYTRYNITARYZMU W POLSCE W XVI WIEKU

Zastanawiając się nad pierwszymi śladami myśli antytrynitarzkiej w Polsce Wilbur zauważył, że odnajdujemy je nie w kręgach protestanckich, lecz katolickich²⁵. Wielu historyków, jak Stanisław Lubieniecki młodszy²⁶, Andrzej Węgierski²⁷, Walerian Krasiński²⁸, Julian Bukowski²⁹, Józef Łukaszewicz³⁰. Wincenty Zakrzewski³¹ i Żanna Kormanowa³² odnotowuje, że na tajnych zebraniach w domu krakowskiego księgarza Andrzeja Trzecieckiego starszego zastanawiano się nad myślą Erazma z Rotter-

²¹ *Studia z dziejów antytrynitaryzmu na ziemiach czeskich i słowackich w XVI-XVII wieku*. Kraków 1966 s. 84-85.

²² A. B. Kirner (*Baptista kronika*. Budapeszt 1935 s. 41 n.) wykazywał, że Fischer nie głosił poglądów antytrynitarzskich. Natomiast M. Gótkiewicz (*Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*. „Nasza Przeszłość” 7:1958 t. 7 s. 54) mówi o nim ogólnie, że „szerzył innowierstwo”.

²³ W. Urban. *Łukasz Delfin, polski antytrynitarz na Morawach w połowie XVI w.* „Przegląd Historyczny” 52:1961 s. 678-690.

²⁴ Por. F. Kamenický. *Zemske sněmy a sjezdy moravskie*. T. 3. Brno 1905 s. 458.

²⁵ Wilbur. *Our Unitarian Heritage* s. 126.

²⁶ *Historia Reformationis Polonicae* s. 18.

²⁷ *Slavonia reformata*. Amstelodami 1679 s. 124.

²⁸ *Historical Sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland*. T. 1. London 1840 s. 138 n., 345.

²⁹ *Dzieje reformacji w Polsce*. T. 1. Kraków 1883 s. 187 n.

³⁰ *Dzieje Kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*. Poznań 1853 s. 9.

³¹ *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520-1572*. Lipsk 1870 s. 52 n.

³² *Bracia Polscy*. Warszawa 1929 s. 12.

damu³³ oraz dyskutowano nad poglądami antytrynitarskimi reprezentowanymi przez Serweta, Leliusza Socyna i Bernarda Ochino, jak też katolicką nauką o Trójcy Świętej³⁴. Godne podkreślenia jest, że w domu Trzecieckiego zbierali się przedstawiciele dworu krakowskiego.

Otoczenie królowej Bony wraz z jej spowiednikiem Lismaninem, przełożonym polskiej prowincji franciszkańskiej³⁵, sprzyjało nowym prądom kulturalnym. Obok niego uczestniczyli m.in. Jakub Uchański³⁶, późniejszy prymas Polski, Andrzej Frycz-Modrzewski³⁷, Leonard Słończewski, późniejszy biskup kamieniecki, Marcin z Opoczna i Andrzej Zebrzydowski, późniejszy biskup krakowski. Podobne zebrania odbywały się również u Andrzeja Górki, starosty generalnego wielkopolskiego oraz w Wiśniczu na dworze Piotra Kmity, wojewody krakowskiego³⁸. Tak więc zarówno lektura dzieł przedstawicieli antytrynitaryzmu włoskiego, jak i główni uczestnicy spotkań, zwłaszcza krakowskich i w Wiśniczu, wskazują, że jego kolebką nie była Polska. I choć bracia polscy uważali Erazma z Rotterdamu, za prekursora myśli antytrynitarskiej to jednak z jej genezą w XVI w. związane są przede wszystkim nazwiska Lismanina³⁹,

³³ Wzajemnym związkiem humanizmu, a przede wszystkim myśli Erazma z Rotterdamu i antytrynitaryzmu poświęcił wiele miejsca K. Górski w pracy *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarskiej XVI w.* (Kraków 1949 s. 1-51). Jakkolwiek Erazm nie był antytrynitarzem, to jednak niektóre jego wypowiedzi mogły budzić takie podejrzenia, co słusznie zauważył R. Wallace w *Antitrinitarian Biography* (t. 3. London 1850 s. 539 n.).

³⁴ S. Kot (*Andrzej Frycz Modrzewski*. Kraków 1923 s. 77 n.) uważał, że „kółko Trzecieckiego” odegrało wybitną rolę w dziejach ruchu reformacyjnego w Krakowie, przygotowując grunt pod rozwój polskiego protestantyzmu.

³⁵ W literaturze naukowej panują rozbieżne opinie na temat jego narodowości. Obecnie upowszechnia się opinia, że Lismanin był z pochodzenia Grekiem. Por. H. Barycz. *Meandry Lismaninowskie*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16:1971 s. 38.

³⁶ H. D. Wojtyńska (*Król i nuncjusz. Zygmunt August i Bernard Bongiovanni w latach 1560-1563*. Rzym 1972 s. 59) uważa, że dotychczasowy „powszechnie przyjęty sąd o J. Uchańskim wymaga poważnej rewizji. Jako prymas (1562-1582) dążył do reformy Kościoła w duchu trydenckim”.

³⁷ Warto zaznaczyć, że na prośbę króla Zygmunta II Augusta, dążącego do wyciszenia sporów trynitarnych w Polsce, Modrzewski napisał traktakt o Trójcy Świętej (*Dzieła wszystkie*. T. 5. Warszawa 1959 s. 34-155). Zamierzał w nim podać kompromisową formułę na podstawie Pisma św. i filozoficznych dociekań. Nie mogąc jednak poradzić sobie z zamierzonym zadaniem wykazywał, że należy pozostawić to zagadnienie Kościołowi i ograniczyć się do wiary w tę wielką tajemnicę oraz do praktyk religijnych.

³⁸ H. Barycz. *Marcin Krowicki*. „Reformacja w Polsce” 3:1924 s. 6. Por. także L. Kurdybacha. *Historia reformacji w Polsce. Stan badań i postulaty*. „Reformacja w Polsce” 11:1948-1952 s. 22; O. Bartel. *Protestantyzm w Polsce*. Warszawa 1963 s. 5.

³⁹ Jego poglądy odnośnie do dogmatu Trójcy Świętej, po zerwaniu z Kościołem

Ochina⁴⁰, Biandraty, który jako senior gmin kalwińskich od 1560 r. przeciwstawiał się scholastycznemu ujmowaniu dogmatu Trójcy Świętej Alciatego, przybyłego w 1561 r. do Polski i Nigera, prawników Leliusza Socyna, Gribaldiego, nauczyciela Jana Walentego Gentilego, świętego przez kalwinów w Bernie w 1566 r., oraz Francuza z pochodzenia, ucznia Akademii Lozańskiej Piotra Statoriusa, rektora szkoły w Pińczowie.

Szczególne związki z Polską łączyły pochodzącego z Węgier Andreasa Dudycza Sbardellata. Po święceniach kapłańskich studiował on w Padwie (1558-1562), gdzie nawiązał kontakt z Andrzejem Petrycym Nideckim, Piotrem Myszkowskim i Janem Kochanowskim. Jako biskup, wysłany w 1565 r. przez cesarza Ferdynanda do Polski⁴¹, został suspendowany za zawarcie związku małżeńskiego, a następnie deponowany. Osiadłszy w Krakowie, utrzymywał kontakty z ośrodkami reformacji w kraju, m.in. z Andrzejem Fryczem Modrzewskim, Krzysztofem Trency, Stankarem i Janem Łasickim, a także z Teodorem Bezą. W latach 1569-1572 zbliżył się do kręgu włoskich antytrynitarzy Alciatego Gentile oraz Jakuba Paleologa. W środowisku kalwińskim Dudycz był uważany za zwolennika arianizmu i ebionityzmu; prawdopodobnie opowiadał się on za antytrynitaryzmem. W Wielkopolsce nabył on miejscowość Śmigiel, gdzie powstał zbór braci polskich. Dudycz zmarł we Wrocławiu w 1589 r. jako zwolennik luteranizmu⁴².

Niewątpliwie wielką rolę w genezie polskiego antytrynitaryzmu odegrał włoski uczone Stancaro (Stankar) z Mantui, powołany w 1549 r. na katedrę hebraistyki Uniwersytetu Krakowskiego⁴³. Usunięty stamtąd za głoszenie sprzecznych z doktryną Kościoła katolickiego poglądów został w 1551 r. powołany przez Albrechta Pruskiego do Królewca, gdzie został profesorem teologii, i gdzie polemizował z Andreasem Osjandrem w

nie były jasne, w każdym bądź razie do antytrynitaryzmu ustosunkował się dwuznacznie. Dopiero w 1563 r. napisał dziełko przeciw antytrynitaryzmowi.

⁴⁰ Wypędzony ze Szwajcarii, przybył wiosną 1564 r. do Polski. Według S. Reszki głosił, że Chrystus nie jest z natury Bogiem, lecz z daru Ojca — Synem Bożym (*De atheismis et phalarismis Evangelicorum*. Neapoli 1596 s. 110).

⁴¹ P. Costil. *André Dudith humaniste hongrois 1533-1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris 1935 s. 122.

⁴² H. Merczyng. *Polscy deści i wolnomyśliciele*. „Przegląd Historyczny” 12:1911 s. 284. Por. także L. Szczucki. „Nieznanej kroniki arianskiej” część pierwsza. W: *Wokół dziejów i tradycji arianizmu*. Warszawa 1971 s. 171 n. Z korespondencji Dudycza z Paleologiem wynika, że ok. 1576 r., a zwłaszcza w latach 1580-1582 odsunął się on nie tylko od antytrynitaryzmu ale i chrześcijaństwa. Por. Z. Ogonowski. *Socynianizm a Oświecenie*. Warszawa 1966 s. 15-34.

⁴³ Na podstawie rękopisu Biblioteki Jagiellońskiej (nr 227, fol. 288) N. N. Lubowicz (*Naczalo katolickieskiej reakcji i upadok reformacji w Polsce*. Warszawa 1890 s. 98) wykazał, że Stankar otrzymał katedrę w Akademii Krakowskiej nie od bpa Samuela Maciejowskiego, jak utrzymywali dawniejsi historycy, lecz od króla.

kwestii usprawiedliwienia. Wystąpił on jednocześnie z tezą, że Chrystus jest pośrednikiem pomiędzy Bogiem a ludźmi jedynie według swej ludzkiej natury. Udział natury boskiej w pośrednictwie Chrystusa jest niemożliwy z tej racji, że Syn Boży okazałby się niższym od Ojca. Pod koniec 1558 r. Stancaro osiadł w Pińczowie, a następnie w Dubiecku na Rusi u Stanisława Mateusza Stadnickiego, gdzie zreorganizował tamtejszą szkołę protestancką⁴⁴. W tym czasie udało się Biandracie, opowiadającemu się zdecydowanie przeciw poglądom Stancara, przekonać niektórych przedstawicieli zboru kalwińskiego (m.in. Lismanina i Grzegorza Pawła z Brzezin), że należy odrzucić tradycyjne pojęcia o Trójcy Świętej, będące według niego tylko ludzkim wymysłem i zacząć wyznawać jednego Boga Ojca, jednego Syna i jednego Ducha Świętego⁴⁵. Biandrata zatem podsunął zborowi kalwińskiemu w Polsce konfesję tryteistyczną⁴⁶, której wyrazem było także dziełko Grzegorza Pawła *Tabula de Trinitate*, wydane w końcu 1562 r. Jakkolwiek synod w Pińczowie z listopada 1559 r. potępił Stancara, co powtórzono również na synodzie w 1561 r., to jednak Biandrata i Lismanino na synodzie w Pińczowie w kwietniu 1562 r. postanowili opowiedzieć się za preminencją Boga jako Ojca Chrystusa, by w ten sposób zadośćuczynić Stancarowi⁴⁷.

Ponadto dzieła Serweta, uważanego za pierwszego europejskiego krzewiciela antytrynitaryzmu epoki reformacji, przyczyniły się do powstania pierwocin myśli teologicznej braci polskich.

Jeden z pierwszych przedstawicieli braci polskich Piotr z Goniądza swą formację ideową zawdzięczał w dużej mierze Serwetowi, a gdy rozpoczął propagowanie swych poglądów w Polsce swym wystąpieniem na synodzie Kościołów reformowanych w Seceminie w 1556 r., spotkał się z osądem, że szerzy serwecjańską herezję⁴⁸.

Dużą rolę w kształtowaniu się polskiego antytrynitaryzmu odegrał niewątpliwie protestantyzm. Wpływ protestantyzmu przejawiał się przede wszystkim w dążności do przywracania czystości wiary i usunięcia ska-

⁴⁴ T. Śliwa. *Działalność reformacyjna Stanisława Mateusza Stadnickiego w diecezji przemyskiej*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 18:1971 z. 4 s. 105.

⁴⁵ T. Wötschke. *Die Reformation in Polen*. Leipzig 1911 s. 199 n.

⁴⁶ W liście do ministrów wileńskich z dnia 9 października 1561 r. Kalwin przestrzegał przed poglądami teologicznymi Biandraty. Natomiast w liście do Lismanina wyrzucał mu, że dopuścił go do kierowania Kościołem. Por. R. Schwarz. *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*. T. 3. Neukirchen 1961-1962 s. 1158-1159. Zdaniem S. Reszki (*Ministromachia*. Cracoviae 1591 s. 84 n.) Kalwin uważał Biandrata i Alciatego za fanatyków i hipokrytów.

⁴⁷ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*. T. 2. Warszawa 1972 s. 132-133.

⁴⁸ Por. S. Kot. *L'influence de Michel Servet sur le mouvement antitrinitarien en Pologne et en Transylvanie*. W: *Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion*. Haarlem 1953 s. 72-115.

żeń, jakie w ciągu wieków miał wprowadzić do religii Chrystusowej Kościół rzymski. Zwolennikom protestantyzmu wydawało się, że oczyścili wiarę Chrystusową z „ludzkich dodatków”, jednakże bracia polscy stwierdzili, że również nauka protestancka nie opiera się na „słowie Bożym” i nie może być uznawana za czystą naukę Chrystusową⁴⁹. Właśnie antytrynitarze polscy sądzili, że zostali powołani przez Boga do dokonania dzieła reformy i dlatego nie odnosili się z nienawiścią do Lutera, Kalwina czy Zwingliego, ale uważali ich za swoich prekursorów⁵⁰. Wydawało im się także, że dopiero oni urzeczywistnili prawdziwą naukę o Chrystusie oraz dogmat Trójcy Świętej, dzięki czemu doszli do „pierwotnej prawdy wieku apostołskiego”⁵¹. Niemal wszyscy bracia polscy zanim zaczęli głosić idee antytrynitarские przeszli przez pośrednie stadium luteranizmu, a przede wszystkim kalwinizmu⁵².

GLÓWNE UGRUPOWANIA POLSKIEGO ANTYTRYNITARYZMU W XVI WIEKU

Spółeczność polskich antytrynitaruszy w XVI w., znienawidzonych przez ogół szlachty tak katolickiej, jak i protestanckiej krótko cieszyła się spokojem. Dość wcześnie odżyły spory anabaptystyczne, a przede wszystkim chrystologiczne. Odrzucenie chrześcijańskiej nauki o Trójcy Świętej doprowadziło do rozbicia jedności i spowodowało schizmę zboru mniejszego, który podzielił się na tryteistów, dyteistów i wreszcie unitarystów.

A) TRYTEIŚCI

Historyk socyniański Andrzej Lubieniecki, charakteryzując początkowe stadium polskiego antytrynitarysty XVI w., zaznaczył: „Było tryteistów wielu, którzy słowo Trójce Świętej odrzuciwszy, trzy osoby boskie wyznawali, Boga Ojca, Boga Syna i Boga Ducha Świętego, a taki był zbor wileński i insze zbory litewskie i podlaskie”⁵³. Kierunek ten był wyrazem zwalczania terminologii scholastycznej Kościoła katolickiego na rzecz skrajnego biblicyzmu, jako że jego przedstawiciele głosili, iż wierzą tylko w

⁴⁹ J. K r a s i ń s k i. *Z teologicznej genezy polskiego arianizmu*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 8:1961 z. 2 s. 48.

⁵⁰ Różnowiercom polskim znany był obraz wskazujący, że do zburzenia „starej świątyni” (tj. Kościoła rzymskiego) przystąpiło 3 reformatorów: Luter rozbierał dach, Kalwin rozwaliał ściany, a Grzegorz Paweł z Brzezina podkopywał jej fundamenty. Por. R e s z k a. *De atheismis et phalarismis Evangelicorum* s. 205 n.

⁵¹ L u b i e n i e c k i. *Historia Reformationis Polonicae* s. 134-137, 140. Por. także P i o t r z G o n i ą d z a. *O Trzech*. Węgrów 1572 k. G^o, H².

⁵² Wydaje się, że dopiero socynianizm wyzwolił się z nurtu protestanckiego.

⁵³ *Poloneutichia albo Polskiego Królestwa szczęście*. Lwów 1843 s. 234.

taką Trójcę, którą ukazuje Pismo św., a którego tekstów trzymali się niewolniczo. Jakkolwiek tryteizm w łonie braci polskich zrodził się z tendencji protestanckich, głoszących konieczność powrotu do Pisma św. będącego jedynym źródłem objawienia Bożego, to jednak szczególny wpływ na jego uformowanie się wywarli włoscy myśliciele Gribaldi, a zwłaszcza Gentile, który pragnąc zachować dla swego systemu przynajmniej pozory monoteizmu, opowiadał się za subordynacjanizmem, co przyjęli również bracia polscy zwolennicy tryteizmu⁵⁴. Do ich głównych przedstawicieli należy zaliczyć Grzegorza Pawła z Brzezin (zm. 1591), który na zjeździe u Bonara w Balicach (12 sierpnia 1562 r.) wystąpił otwarcie przeciw dogmatowi Trójcy Świętej. Kierunek ten reprezentował on przynajmniej w początkowym okresie swej twórczości, gdy przeciwstawiając się Stancarowi głosił odrębność osób Trójcy Świętej, a w liście do teologów szwajcarskich z lipca 1563 r. sformułował swoje *Credo*: „Tres sunt unius naturae seu deitatis et isti tres numquam sunt unus, sed semper tres”⁵⁵. Akcentując absolutne rozróżnienie osób Bożych w Trójcy Świętej, Grzegorz wskazywał jednocześnie na teksty Pisma św., które „rozdzielnie” ukazują Boże Osoby⁵⁶. Podobne poglądy reprezentował również Tomasz Falconius (zm. w końcu XVI w.)⁵⁷.

Już Stanisław Sarnicki (zm. 1597), który po śmierci Łaskiego wysunął się na czoło polskich wyznawców kalwinizmu, zarzucił Grzegorzowi Pawłowi z Brzezin wskrzeszanie błędów Ariusza, Cerynta i Fotyna, potępionych przez Kościół. Tryteiści zarzucali swoim przeciwnikom, że nie rozróżniając osób Bożych głoszą sabelianizm, odrzucony przez pierwotny Kościół⁵⁸. Toteż nic dziwnego, że na synodzie w Piotrkowie Trybunalskim w 1565 r.,

⁵⁴ V. Gentile. *Piae et doctae in Symbolum Athanasii adnotationes*. W: F. Trechsel. *Die protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socin*. T. 2. Heidelberg 1839 s. 480. Tak np. Piotr z Goniądza (jw. k. E₅) akcentował, że „tylko Ojciec jest prawdziwy Bóg”.

⁵⁵ T. Wotschke. *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*. „Archiv für Reformationsgeschichte” 3:1908 s. 198.

⁵⁶ S. Sarnicki. *Colloquium Piotrkowskie*. Kraków 1566 k. C₃.

⁵⁷ W komentarzu na tekst Mt 28,19 Falconius pisał: „Nadobnie tu Pan distinguje Ojca i siebie i Ducha Świętego, bo Bóg Ojciec jest Ojcem, a Syn jest jego Synem, i Duch Święty jest Duchem, a ci trzej nie są jeden Bóg jako sofistowie mówią, ale Bóg jeden jest Ojciec Pana naszego Jezusa Krystusa, od którego też Duch Święty pochodzi etc.” (*Sprawy i słowa Jezusa Krystusa Syna Bożego*. Brześć Litewski 1566 k. 257). Ponadto Falconius wyraził wiarę „w Trzech” w komentarzu do Mt 3,17, Łk 1,35 i J 14,10.

⁵⁸ Należy zaznaczyć, że Grzegorz Paweł z Brzezin jedność natury Ojca i Syna rozumiał w znaczeniu podobieństwa, stąd też na poprzednich synodach, np. w Pińczowie w 1562 r., bracia polscy uczestniczyli razem z wyznawcami kalwinizmu. Por. S. Zachorowski. *Najstarsze synody arian polskich*. „Reformacja w Polsce” 1:1921 s. 221-229.

wobec zdecydowanego przeciwstawienia się przez braci polskich stosowania do Chrystusa „homousion”, doszło do ostatecznego zerwania z wyznawcami kalwinizmu⁵⁹. Przed zarzutem odrzucenia monoteizmu przedstawiciele tryteizmu, do których należeli początkowo m.in. Piotr z Goniądza (zm. 1573), Marcin Czechowic (zm. 1613), Jan Niemojewski (zm. 1598) i Marcin Krowicki (zm. 1573), bronili się stwierdzeniem, że Pismo św. jedynym Bogiem prawdziwym, niezrodzonym, nie pochodzącym od nikogo nazywa tylko Boga Ojca, który jest źródłem i „autorem” bóstwa Syna i Ducha Świętego, mających od Niego wszystko. A zatem zasadę monoteizmu ratowała preeminencja Ojca. Nic więc dziwnego, że tryteizm ten, akcentujący subordynacjanizm, nie utrzymał się długo jako system, doprowadzając do wykryształizowania się dyteizmu, a następnie unitaryzmu.

B) DYTEIŚCI

System dyteistyczny odmawiał bóstwa Duchowi Świętemu, uznając jedynie Boga Ojca i zrodzonego z Niego przed wiekami Syna Bożego, który jednak jest niższy od Niego, wszystko od Niego otrzymał i we wszystkim jest Mu podporządkowany⁶⁰. Na gruncie polskim zjawiał się w XVI w. wskutek reakcji na skrajny unitaryzm. Wielu braciom polskim trudno było pogodzić się z myślą, że Chrystus nie jest Bogiem istniejącym przed zrodzeniem z Maryi. Do pierwszych dyteistów należeli m. in. Jerzy Schoman (zm. 1591), Jan Niemojewski i Czechowic, którzy w 1567 r. na synodzie w Skrzynnie opowiedzieli się za bóstwem Chrystusa, jednakże już ok. 1569 r. przeszli do unitarystów. Głównym przedstawicielem dyteistów był Piotr z Goniądza, który uważał, że dogmat „o jednym Bogu trojakim w personach albo w przezwiskach a jednakim w istności” jest niczym innym, jak sabelianizmem⁶¹, a obok niego przywódca zborów dyteistycznych w Mało-

⁵⁹ Od tej pory bracia polscy tworzący tzw. zbor mniejszy w odróżnieniu od kalwińskiego — większego, będą mieli własną organizację, synody, ministrów, drukarnie i szkoły o dość wysokim poziomie. Do najsłynniejszych należała m. in. 5-klasowa szkoła w Lewartowie (Lubartów) w latach 1588-1598, do której przybywali także słuchacze spoza Polski (jej kierownikiem był Wojciech z Kalisza), w Lusławicach na Podkarpaciu, gdzie kształcili się również Węgrzy, w Smiglu w Wielkopolsce, w Kisielinie na Rusi i w Iwii na Litwie. Por. S. Kot. *Szkoła lewartowska. Z dziejów szkolnictwa ariańskiego w Polsce*. Lwów 1910; J. Dürr-Durski. *Arianie polscy w świetle własnej poezji*. Warszawa 1948 s. 15 nn.; M. Wajsblum. *Dyteiści małopolscy*. „Reformacja w Polsce” 5:1928 s. 77; Ł. Kurdybacha. *Z dziejów pedagogiki ariańskiej*. Warszawa 1958.

⁶⁰ Piotr z Goniądza. *Doctrina pura et clara*. Vengroviae 1572 k. 19. Za prekursora dyteizmu uważa się Piotra Statoriusa starszego, od 1556 r. nauczyciela i rektora szkoły w Pińczowie, który na synodzie w tym mieście w styczniu 1561 r. dowodził, że Duch Święty jest tylko mocą Bożą.

⁶¹ O *Trzech* k. K₃-K₄.

polisce Stanisław Farnowski (zm. ok. 1616) oraz Stanisław Wiśniowski (zm. ok. 1593). Ponadto Lubieniecki wymienił jeszcze jako dyteistów Jana Kazanowskiego i Mikołaja Żytno⁶². Należy zaznaczyć, że w początkowym okresie rozwoju ruchu braci polskich, przewagę nad unitarystami stanowili właśnie dyteści, którzy posiadali wiele zborów zwłaszcza na Podkarpaciu, a w Lusławicach k. Nowego Sącza mieli swą szkołę⁶³.

Naukę teologiczną dyteistów kształtowały ich polemiki z unitarystami, począwszy od synodu w Łańcucie w początkach 1567 r. Kwestią kontrowersyjną była osoba Ducha Świętego i Syna Bożego. Rozważano je także na synodzie w Skrzynnie w tymże roku 1567. Zwalczające się strony, choć opierały się tylko na tekstach biblijnych, to jednak nie doszły do porozumienia. Podobnie też i synod w Pielesznicy (Pełsznica), który odbywał się w październiku 1568 r., rozważający głównie kwestię synostwa Bożego Chrystusa, nie doprowadził do pojednania, a synod w Bełżycach z marca 1569 r. przypieczętował faktyczny podział braci polskich na dyteistów i unitarystów⁶⁴, których określono mianem „ebionitów, arian i samosateńczyków”. Odpierając te zarzuty unitaryści głosili, że ideę przedwieczności Chrystusa wymyśliła tradycja, głównie zaś sobory, podczas gdy oni sami wyznają to, co „Pan Chrystus i apostołowie mówili, uczyli i na piśmie zostawili”⁶⁵. Chociaż więc Pismo św. stanowiło wspólną platformę dyskusyjną, to jednak różnica poglądów w jego komentowaniu stała się przeszkodą nie do pokonania.

C) UNITARYŚCI

Przedstawiciele unitaryzmu, podobnie jak dyteści, odrzucali trzecią osobę Trójcy Świętej — Ducha Świętego, uważając Go jedynie za moc Bożą działającą w duszach ludzkich w celu ich uświęcenia. Ponadto sądzili oni, że nauka o przedwieczności Chrystusa nie ma swego oparcia w tekstach biblijnych. A zatem z osób Bożych pozostał tylko w unitaryzmie Bóg Ojciec oraz historyczna postać Jezusa Człowieka, obdarzonego dla Jego zasług — ze względu na zbawienie ludzi — boskością.

Unitaryzm był w stosunku do tryteizmu i dyteizmu krokiem naprzód w kierunku teologicznego naturalizmu. Mimo uznawania Pisma św. jako wspólnej płaszczyzny, zarówno przez unitarystów, jak i dyteistów ujęcie prawdy teologicznej okazało się zupełnie inne. Należy zaznaczyć, że pierwszymi unitarystami byli na naszych ziemiach Włosi: Biandrata, Socyni i Alciati. To właśnie oni zainicjowali dyskusję w zborze braci polskich o

⁶² *Poloneutichia albo Polskiego Królestwa szczęście* s. 44.

⁶³ Lubieniecki, jw. s. 220.

⁶⁴ *Por. Akta synodów różnowierczych w Polsce* t. 2 s. 221-225.

⁶⁵ Zachorowski, jw. s. 235.

przedwieczności Chrystusa. Przebywający od 1563 r. na Węgrzech Biandrata w liście do Grzegorza Pawła z listopada 1565 r. wzywał do porzucenia sporów anabaptystycznych i zainteresowania się chrystologią. Interwencja Biandraty oraz pisma Leliusza Socyna przyspieszyły powstanie systemu unitarystycznego⁶⁶. Jednym z pierwszych, którzy opowiedzieli się za tym systemem był Grzegorz Paweł z Brzezin, który już w okresie wyznawania tryteizmu zastanawiał się nad tym, czy Chrystus jest rzeczywiście Bogiem, co uznał wówczas za „głos dialektyki” a nie objawienia⁶⁷. Jednak z dyskusji z Sarnickim na synodzie w Piotrkowie Trybunalskim w 1565 r. Grzegorz Paweł opowiadał się już wyraźnie za unitaryzmem⁶⁸. Na synodzie w Skrzynnie (24-29 VI 1566 r.) za unitaryzmem, obok Grzegorza Pawła, opowiedzieli się m. in. Szymon Budny (zm. 1593), Stanisław Budzyński (zm. po 1593), Krowicki i I. Schoman.

Unitaryzm nie był ruchem jednolitym. Jedni, jak np. Czechowic, Jan Niemojewski, Grzegorz Paweł i J. Schoman opowiadali się za adoracją Chrystusa, natomiast inni z Budnym na czele, zwani judaizantami, opowiadając się za zwykłym tylko człowieczeństwem Chrystusa, Jego kult nazywali bałwochwalstwem. Utrzymywali oni kontakt z grupą siedmiogrodzką, a przede wszystkim z Paleologiem, który uległ poglądom Davidisa, a przybywszy w 1571 r. do Polski, popierał Budnego w jego polemice z Socynem w sprawie sprawowania przez „chrystianina” urzędów państwowych⁶⁹.

Już w pierwszym pokoleniu braci polskich pojawili się wolnomyśliciele, którzy idąc dalej niż nonadoranci i judaizanci opowiedzieli się za deizmem, a może nawet ateizmem. Do ich grona należy zaliczyć Daniela Bilińskiego, Chrystiana Franckena i Hieronima Piekarskiego, a prawdopodobnie także Fabiana Domanowskiego i Budzyńskiego. Wprawdzie bracia polscy usunęli ich ze swego zboru, niemniej polemizujący z nimi konwertyta Kasper Wilkowski na te właśnie postacie wskazywał.

Ze zborów unitarystycznych małopolskich ważną rolę odgrywał zbor lubelski. W latach 1562-1570 członkowie tego zboru, któremu przewodził do 1567 r. Stanisław Paklepka, rekrutowali się przede wszystkim z mieszczan. Dopiero po 1570 r., dzięki działalności Niemojewskiego i Czechowica, dążących do wzmocnienia gminy, napłynęło wiele osób pochodzenia szla-

⁶⁶ Por. Lubieniecki, jw. s. 109.

⁶⁷ „Rozum ludzki ukazuje, żeby Krystus Synem Bożym, a tak i Bogiem nie był” (Grzegorz Paweł. *Krótkie wypisanie sprawy*. Nieśwież 1564 k. B₅).

⁶⁸ Zachorowski, jw. s. 221 n.

⁶⁹ A. Pirnat (*Jacobus Palaeologus*. W: *Studia nad arianizmem*. Warszawa 1953 s. 75) zajął sceptyczne stanowisko wobec kwestii cesarskiego pochodzenia Paleologa, choć uważał, że urodził się on na wyspie Chios. Dzieła Paleologa, które wydawał w obronie poglądów Davidisa, wpłynęły na niechętnie ustosunkowanie się do niego braci polskich.

checkiego. W tym też okresie Lublin stał się ośrodkiem dyspozycyjnym polskiego unitaryzmu, a Niemojewski i Czechowic podejmowali niemal wszystkie decyzje dotyczące życia zboru. W 1583 r. król Stefan Batory polecił mieszkańcom Lublina zwalczać propagandową akcję braci polskich. Jednocześnie zabronił im wznoszenia budowli dla celów kultu ⁷⁰.

Na uwagę zasługuje również działalność kasztelana wileńskiego Jana Kiszki, który na użytek unitarystów oddawał zbory protestanckie, a nawet świątynie katolickie i prawosławne leżące na terenie jego posiadłości ⁷¹. Ponadto Kiszka zwoływał synody braci polskich i zakładał drukarnie, w których zwłaszcza od 1574 r. wydawano pisma ⁷². Drukarnie te powstały w Lubczu, Łosku i Nieświeżu, gdzie w 1572 r. wydrukowano przekład Biblii Budnego (tzw. Biblia nieświeska). Pod protektoratem Kiszaków działała drukarnia w Węgrowie, gdzie w 1570 r. Piotr z Goniądza wydawał swoje dzieła teologiczne. Dopiero śmierć Jana Kiszki w 1592 r. wpłynęła na upadek antytrynitaryzmu na Litwie ⁷³.

Głównym ośrodkiem unitarystów był założony w 1569 r. przez kasztelana żarnowskiego Jana Sienińskiego Raków, liczący pod koniec XVI w. około 1000 mieszkańców ⁷⁴. W ciągu pierwszych trzech lat (1569-1572) Raków ⁷⁵ był miejscem nie kończących się dysput teologicznych, prowadzących niejednokrotnie do wzajemnych zadrażnień, a nawet jak np. w przypadku Niemojewskiego i Czechowica oraz Farnowskiego — do opuszcze-

⁷⁰ J. Riabinin. *Materiały do historii miasta Lublina 1317-1792*. Lublin 1938 s. 84 n.; Por. także T. Tworek. *Znaczenie szlachty w zborze ariańskim w Lublinie dla jego ewolucji ideologicznej w XVI w.* „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 7:1962 s. 131-155.

⁷¹ Przeciw zmuszaniu poddanych do nowej wiary występował m. in. H. Powodowski (*Pochodnia Kościół Boży prawdziwy od ciemnych jaskiń kacyrskich nieomylnymi znakami rozeznawająca*. Poznań 1584 k. B₃).

⁷² Patronował on m. in. wydaniu przez J. Paleologa książek w obronie Davidisa. Por. L. Szczucki. *Jakub Paleolog*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 13:1968 s. 5-50.

⁷³ Jedynie w Lubczu zbór braci polskich przetrwał do 1655 r. Por. O. Lewicki. *Socynianizm na Rusi*. „Reformacja w Polsce” 2:1922 s. 204 n.

⁷⁴ J. Tazbir. *Miejsce Rakowa w ruchu ariańskim*. W: *Wokół dziejów i tradycji arianizmu*. Warszawa 1971 s. 44.

⁷⁵ Miejscowość tę zarówno w kraju, jak i poza jego granicami rozslawiła założona w 1603 r. przez Jakuba Sienińskiego Akademia, obejmująca studia wyższe z zakresu prawa, filozofii i teologii. Poziom tej szkoły, w której kształcili się zarówno ewangelicy, jak i katolicy był dość wysoki. Od 1603 r. działała tu także drukarnia przeniesiona przez S. Sterneckiego, zięcia A. Rodeckiego z Krakowa, z której wyszło wiele książek polemicznych i propagandowych. Por. S. Tyniec. *Wyższa szkoła braci polskich w Rakowie*. W: *Studia nad arianizmem* s. 331-389; L. Kurdybacha (*Z dziejów pedagogiki ariańskiej* s. 39) uważał, że „szkoła rakowska była przez cały czas swego istnienia szkołą średnią”.

nia miasta ⁷⁶. Jako system teologiczny unitaryzm został wszechstronnie opracowany przez Fausta Socyna (zm. 1604) i przeszedł do historii pod mianem socynianizmu.

*

Z antytrynitaryzmem w Polsce w XVI w. polemizowali zarówno teologowie kalwińscy i luterkańscy, jak też teologowie katoliccy. Jako pierwszy wystąpił do walki z doktryną braci polskich zbór kalwiński, w którego łonie ujawniły się wątpliwości odnośnie do dogmatu Trójcy Świętej. Echem tej polemiki są przede wszystkim wystąpienia, głównie kazania i dysputy teologiczne Stanisława Sarnickiego, nadto dzieła Pawła Gilowskiego (zm. 1595), Grzegorza z Żarnowca (zm. ok. 1601) oraz Andrzeja Wolana (zm. 1610). Z teologów luterkańskich z doktryną braci polskich polemizowali Erazm Glicznier (zm. 1603), biskup pomezkański Jan Wigand (zm. 1587) oraz teolog z Zurychu Josias Simler (zm. 1576). Do walnej rozprawy z całą reformacją przygotowywał się również obóz katolicki pod wodzą kard. Stanisława Hozjusza (zm. 1579) ⁷⁷. W obronie dogmatu Trójcy Świętej, a przede wszystkim boskiej godności Chrystusa pisali: Marcin Białobrzeski (zm. 1586), Jakub Górski (zm. 1585), Hieronim Powodowski (zm. 1613), Stanisław Reszka (zm. ok. 1600), Stanisław Zdeszek Ostrowski (zm. 1610), konwertyta Kasper Wilkowski (zm. w końcu XVI lub na pocz. XVII w.), Jakub Wujek (zm. 1597), Marcin Łaszcz (zm. 1615), Marcin Śmiglecki (zm. ok. 1619), Gabriel Eutropiusz Sadeciusz (zm. w końcu XVI w.), Alfons Pisanus (zm. 1598) i w pewnym stopniu Andrzej Frycz Modrzewski (zm. 1572). Polemiści ci wykazywali, że doktryna antytrynitarzy prowadzi do ateizmu. Podkreślano również, że pod względem religijnym, są oni spokrewnieni z muzułmanami, zaś pod względem społecznym z anabaptystami. Jeśli chodzi o ton polemiki, to nie stał on w omawianym czasie na wysokim poziomie. Polemiści wszystkich obozów obrzucali się wzajemnie wyzwiskami nie mając umiaru tak co do ich jakości, jak też ilości. Szczególnie ostry był ton polemiki M. Łaszcz. Natomiast Powodowski nazywał swego przeciwnika „bestią” i „bluźniercą”. Trzeba też zauważyć, że i niektórzy z antytrynitarzy, jak np. Grzegorz Paweł z Brzezin odnosili się z nienawiścią do myślących inaczej niż oni. Tak np. Sarnickiego, oskarżył Grzegorz Paweł o zdradę przekonań religijnych, przewrotność i nikczemność. Z kolei Czechowic, podobnie jak inni bracia polscy tego okresu, a

⁷⁶ S. T w o r e k. *Raków w okresie „nieustającego synodu” (1569-1572)*. W: *Wokół dziejów i tradycji arianizmu* s. 67-75.

⁷⁷ Hozjusz podkreślał, że wojny religijne na Zachodzie wznicił luteranie i kalwini, a nie bracia polscy, których uważał za najmniej groźną herezję. Por. O. H a l e c k i. *Zgoda sandomierska*. Warszawa 1915 s. 86. Por. także A. J o b e r t. *Dé Luther a Mohila. La Pologne dans la crise de la chrétienté 1517-1648*. Paris 1974 s. 126.

zwłaszcza Marcin Krowicki i Grzegorz Paweł nazywali papieża „anty-chrystem” i przeciwstawili swą doktrynę nauce Kościoła katolickiego, którą uważali za „anty-chrystusową” i „zmyśloną”. Bardziej umiarkowany i kulturalny charakter miała natomiast polemika Grzegorza z Żarnowca, Wolana, Białobrzeskiego i Śmigleckiego.

Należy podkreślić, że polemici tego okresu na podstawie tekstów Pisma św. oraz dzieł Ojców Kościoła i pisarzy wczesnochrześcijańskich omówili tradycyjną naukę szczególnie o bóstwie i człowieczeństwie Chrystusa, a także o zjednoczeniu dwu natur w osobie Słowa. Jasno podana i silnie uzasadniona przez nich teza dogmatyczna o Chrystusie Bogu Człowieku wpłynęła na ukierunkowanie myśli teologicznej w Polsce w burzliwym okresie reformacji. Zaslugą polemistów był nie tylko jasny wykład dogmatyczny o Chrystusie i wykazanie błędnej nauki innowierców, ale i umożliwienie nowego spojrzenia na Syna Bożego będącego nie tylko Bogiem—Człowiekiem, lecz i realizacją Bożej zbawczej obietnicy, zapowiedzianym Mesjaszem, przez którego mamy przystęp do Ojca. Tak więc dzieła polemistów przyczyniły się niewątpliwie do przewyciężenia anty-trinitaryzmu w Polsce w wieku następnym i do szybkiego rozwoju chry-stologii.

ANTI-TRINITARIANISM IN POLAND IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

S u m m a r y

Anti-Trinitarianism is derived from the spirit of Reformation. It was particularly well developed in the second half of the 16th century. The Spanish thinker Miguel de Serveto (Servetus) is believed to be the father of the European anti-Trinitarianism. Besides him the Italian physician Giorgio Biandrata played an important role in promulgating anti-Trinitarianism. He returned to Poland in 1558 and was a senior of Calvinist communities in Małopolska (from 1562 he stayed in Transylvania). Anti-Trinitarianism in Poland was represented mainly by the movement of the Polish brothers, called Arians, which was formed in the years 1562-65. Its beginnings are connected with the secret meetings in the Cracow bookseller Andrzej Trzecieński's flat, where the thought of Erasmus Desiderius was discussed as well as that of Servetus, L. Socinus and B. Ochino. A big role in promulgating anti-Trinitarianism was played by the Italian thinkers, besides Biandrata, L. Socinus and B. Ochino, also J. P. Alciata, F. Negri, G. V. Gentile, F. Stancaro, F. Lismanino as well as P. Satorius Sr, of French descent, the rector of the school in Pińczów, and A. Dudycz, coming from Hungary.

The Anabaptist, and especially Christological arguments led to a break-up in the unity of Polish anti-Trinitarians, who divided into three groups: the supporters of tritheism, ditheism and Unitarianism, with some Unitarians proclaiming themselves in favour of the worship of Christ, and others rejecting it. In the 16th century both Calvinist and Lutheran theologians and Catholic ones carried on controversies with anti-Trinitarianism. Their works contributed to the fall of anti-Trinitarianism in Poland in the next century and to the development of Christology.